



Onder redactie van HENDRIK KOOREVAAR
en MART-JAN PAUL

Theologie van het Oude Testament

*De blijvende boodschap van
de Hebreeuwse Bijbel*

HENDRIK KOOREVAAR EN
MART-JAN PAUL (RED.)

Theologie van het Oude Testament

*De blijvende boodschap van de
Hebreeuwse Bijbel*

Vierde druk

KokBoekencentrum Uitgevers
Utrecht

Woord vooraf

Wat zijn de hoofdlijnen van het Oude Testament? Wat zijn de verbindende lijnen tussen de onderling zo uiteenlopende bijbelboeken? Is er een eenheid te ontdekken tussen beloften, wetgeving, historische beschrijvingen, liederen en wijsheidsteksten? Waar kunnen predikanten, studenten theologie en geïnteresseerde gemeenteleden voor een overzicht terecht?

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog heeft het werk van Th.C. Vriezen, *Hoofdlijnen der Theologie van het Oude Testament*, voorzien in deze behoefte. Het werk is tot 1966 bijgewerkt, maar daarna is in het Nederlandse taalgebied geen soortgelijk werk meer verschenen.¹

In internationaal opzicht is de discussie verdergegaan en zijn verschillende modellen ontwikkeld om zicht te krijgen op de boodschap van het Oude Testament. Sommige auteurs bepleiten een theologisch middelpunt, anderen geven een thematische behandeling van losse onderwerpen. Een enkeling presenteert een chronologische benadering en de laatste tijd komt er meer belangstelling voor een literaire benadering, uitgaande van de canon van het Oude Testament. Dit boek geeft een overzicht van de internationale discussies, wijst een eigen weg en presenteert daarna de theologische hoofdlijnen.

Het idee van een 'Theologie van het Oude Testament' leefde bij de beide redactieleden al geruime tijd. Meer dan tien jaar doceren zij dit vak en zij schreven ook cursusmateriaal voor gebruik in hun opleidingen. Aan de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven werd grondig nagedacht over een literair theologische benadering om de boodschap van het Oude Testament te ontdekken, aan de Christelijke Hogeschool Ede werden meer praktisch de afzonderlijke onderwerpen behandeld.

1 Het werk van Th.C. Vriezen is bij de vierde druk in 1974 nog van enige addenda voorzien. In het Nederlandse taalgebied zijn nog wel boeken verschenen die ingaan op de boodschap van het Oude Testament, maar geen publicaties die nadrukkelijk aansluiten bij de discussies op dit vakgebied.

In de afgelopen jaren is er tussen de redactieleden veel overleg geweest om tot een nieuw concept te komen. Daarbij is hulp ingeroepen van diverse collega's en afgestudeerden van de ETF. De huidige bundel is vrucht van de literair-theologische benadering die daar ontwikkeld is.

Deel 1 biedt een overzicht van de geschiedenis van het vak en wijst een methodiek aan. Deel 2 presenteert een literair-theologische benadering en illustreert die aan de hand van de boeken Exodus, Leviticus en Numeri. Daarna volgt deel 3 met de hoofdinhoud van het boek: in zes hoofdstukken komen de hoofdthema's van het Oude Testament naar voren. Het vertrekpunt ligt in het boek Genesis, waar de thema's al aanwezig zijn, en van daaruit worden ze door de canon heen gevolgd. Hier worden afzonderlijke thema's uitgewerkt, waaronder: schepping, zonde, genade, verbond, Gods wil, eredienst, land, relatie Israël en de volken. Deel 4 trekt de lijnen door naar de intertestamentaire periode en naar het Nieuwe Testament dat zich presenteert als een voortzetting en voltooiing van het Oude Testament.

De hoofdtitel van het werk spreekt voor zich: het is een theologische presentatie van de inhoud van het Oude Testament. De ondertitel heeft de omschrijving 'de Hebreeuwse Bijbel', wat op zich een betere benaming is dan 'Oude Testament' en wijst in de richting van de volgorde van de bijbelboeken zoals die in de Joodse traditie overgeleverd is. De aanduiding 'de blijvende boodschap' houdt in dat wij geloven in de blijvende actualiteit van dit deel van het Woord van God, in aansluiting bij de christelijke kerk die dit ook officieel altijd beleden heeft. Voor veel christenen bevat het Oude Testament echter oude en verouderde inzichten die in het Nieuwe Testament op een hoger plan zijn gekomen. In dit boek laten wij zien hoezeer er verbondenheid is in thema's door de gehele Bijbel heen. Hoewel het zeker waar is dat het Nieuwe Testament indrukwekkende nieuwe dingen presenteert, wijzigingen aanbrengt en gedachten verder ontwikkelt, is naar ons besef de continuïteit van groot belang. Daarom hanteren wij de uitdrukking 'de blijvende boodschap'.

Aan deze Nederlandstalige bundel werkten negen oudtestamentici mee uit Nederland, België, Duitsland en de USA. De onderlinge overeenstemming en samenwerking waren bemoedigend, en de onderlinge discussies over verschillen in inzicht hebben geleid tot een beter eindproduct dan ieder van ons afzonderlijk bereikt zou hebben. Jeroen de Wind heeft drie Duitstalige bijdragen vertaald in het Nederlands.

De bijbelteksten zijn meestal in een eigen vertaling weergegeven. De nummering van de teksten is in overeenstemming met die in de Hebreuwse Bijbel, zoals dat de laatste jaren ook in Nederlandse bijbelvertalingen gebruikelijk is. Deze nummering wijkt soms iets af van die in oudere vertalingen. Voor de schrijfwijze van de bijbelse namen zijn de laatste richtlijnen van de bijbelgenootschappen aangehouden.

Hendrik J. Koorevaar
Mart-Jan Paul

Inhoudsopgave

Woord vooraf	5
DEEL I INLEIDING: GESCHIEDENIS EN METHODIEK	
1 Een korte geschiedenis van de discipline van de theologie van het Oude Testament	21
<i>Julius Steinberg</i>	
1.1 Ontwikkelingslijnen van de theologie Oude Testament vanaf de zestiende eeuw	21
1.1.1 De reformatietijd en het ‘sola scriptura’	22
1.1.2 De tijd van de Verlichting en het rationalisme	23
1.1.3 De negentiende eeuw en de ontwikkelingsgedachte	25
1.1.4 Het herleven van de theologie OT na de Eerste Wereldoorlog	28
1.2 Paradigma’s en dimensies van de theologie Oude Testament in de twintigste en eenentwintigste eeuw	29
1.2.1 Systematisch paradigma en thematische dimensie	29
1.2.2 Historisch paradigma en historische dimensie	38
1.2.3 Canoniek paradigma en literaire dimensie	43
1.3 Evaluatie	48
2 Methodiek voor een theologie van het Oude Testament	51
<i>Hendrik J. Koorevaar en Julius Steinberg</i>	
2.1 Doelstelling	51
2.2 De waarde van een literaire benadering	53
2.3 De waarde van een thematische benadering	58
2.3.1 Inleiding in de thematische methodiek	58
2.3.2 De onderwerpen voor een theologie OT op grond van het boek Genesis	63
2.3.3 De <i>tôledôt</i> -structuur van het boek Genesis	65

2.4	Het belang van geschiedenis en geschiedschrijving voor een theologie van het Oude Testament	68
2.4.1	Diverse soorten historische kritiek	69
2.4.2	Een historisch-canonieke benadering	74
2.4.3	Minimalisten en maximalisten	77
2.5	Het belang van het Oude Testament voor de hele mensheid, op elke plaats en in elke tijd	81
2.6	Theologie van het Oude Testament en van de bijbelse theologie	85

DEEL II EEN LITERAIR-THEOLOGISCHE BENADERING

3	Een structureel canonieke benadering voor een theologie van het Oude Testament als geheel	89
	<i>Hendrik J. Koorevaar</i>	
3.1	Inleiding: de waarde van een literair-theologische benadering	89
3.2	Het toramodel van de Hebreeuwse canon	90
3.2.1	Presentatie van het toramodel	90
3.2.2	Datering van het toramodel	91
3.2.3	De datering van de afsluitingsverschijnselen	93
3.2.4	Hoe compleet is het onderwerp Tora bij de naden aanwezig?	98
3.2.5	Samenvatting en conclusie	98
3.3	Het ballingschap- en terugkeermodel van de Hebreeuwse canon	99
3.3.1	De presentatie van het ballingschap- en terugkeermodel	99
3.3.2	Structurele verbindingen tussen het begin en het einde van de canonblokken	101
3.3.3	Eindcanonieke ingrepen bij de grensboeken van de canonblokken	105
3.3.4	Toevoegingen aan het einde van het beginboek van het tweede en derde canonblok	107
3.3.5	Aanleiding en reden voor de afsluiting van de OT canon	110
3.3.6	Datering van de ingrepen van de canonieke afsluiters	111
3.3.7	Grafisch-theologische presentatie van het ballingschap- en terugkeermodel	114

3.3.8	Nieuwtestamentische aansluiting	114
3.4	Een structureel theologische boodschap van de Hebreeuwse canon	115
3.4.1	Inleiding en grafisch overzicht	115
3.4.2	De canonieke boodschap door middel van het beginsel van begin en einde	118
3.4.3	De canonieke boodschap door middel van het beginsel van het centrum	120
4	Demonstratie van een literaire benadering aan de hand van een structurele theologie van Exodus – Leviticus – Numeri	123
	<i>Hendrik J. Koorevaar</i>	
4.1	Inleiding	123
4.2	De letterkundige eenheid van Exodus – Leviticus – Numeri	124
4.2.1	Het verschijnsel boek	125
4.2.2	De waarde van de binnengrenzen van de Tora	125
4.2.3	Interactieve verbindingen tussen Exodus – Leviticus – Numeri	129
4.3	Een structurele theologie van Exodus – Leviticus – Numeri	131
4.3.1	Inleiding	131
4.3.2	De afbakening van de hoofddelen en de beschrijving van de inhoud	131
4.3.3	De theologische opbouw van Exodus – Leviticus – Numeri	140
4.3.4	De theologische boodschappen in interactie met de theologische opbouw	144
4.3.5	De aanwezigheid van God in het Allerheiligste, midden onder het volk Israël	151
4.3.6	De Tien Woorden	153
DEEL III EEN THEMATISCH-THEOLOGISCHE BENADERING		
5	De schepping door God	159
	<i>Walter Hilbrands</i>	
5.1	Inleiding	159
5.2	Priestercanon	160
5.2.1	Genesis	160
5.2.2	Exodus-Deuteronomium	170

5.2.3	Jozua-Koningen	173
5.3	Profetencanon	173
5.3.1	Schepping	173
5.3.2	Wonderen	174
5.4	Wijsheidsanon	175
5.4.1	Schepping in de Psalmen	175
5.4.2	Schepping in de wijsheidsboeken (Job – Hooglied)	176
5.4.3	Schepping in de nationaal-historische boeken (Klaagliederen – Ezra–Nehemia)	178
5.4.4	Schepping in Kronieken	179
5.5	Samenvatting en verdieping	179
5.5.1	Oude Testament	179
5.5.2	Schepping door God en het Nieuwe Testament	180
5.5.3	Vooruitzicht	181
6	De wegen van God: zijn wil, geboden en Wet	183
	<i>Mart-Jan Paul en Herbert Klement</i>	
6.1	Inleiding	183
6.1.1	Algemeen	183
6.1.2	Het verschijnsel Tora	183
6.1.3	Terminologie	184
6.2	Priestercanon: God maakt zijn wil bekend	185
6.2.1	Genesis: zonde en gehoorzaamheid	185
6.2.2	Exodus – Leviticus – Numeri: Gods geopenbaarde Wet	190
6.2.3	Gods verbond en andere verdragen en wetboeken	197
6.2.4	Deuteronomium – de onderwezen Wet	199
6.2.5	Jozua-Koningen: de wetsbepalingen in het land	205
6.3	Profetencanon: terug naar de Tora!	207
6.4	Wijsheidsanon: praktische levenswijsheid	211
6.4.1	Psalmen: zingen over Gods onderwijs	211
6.4.2	De wijsheidsboeken: adviezen en aanvechtingen	212
6.4.3	De nationaal-historische rij: overleven in en na de ballingschap	213
6.5	Samenvatting en verdieping	215
6.5.1	Beknpte samenvatting	215
6.5.2	Paradigmatische benadering	215
6.5.3	Jodendom	217
6.5.4	Het Nieuwe Testament	217

7 De zonde: oorsprong en verwoesting, genezing en overwinning 221

Hendrik J. Koorevaar en Creig Marlowe

- | | | |
|-------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 7.1 | Inleiding op de zonde: wezen en begripsbepaling | 221 |
| 7.2 | Zonde in de Priester canon: de priesterlijke omgang | 222 |
| 7.2.1 | Eden: de eerste zonde en Gods vonnis over alle partijen (Gen. 1-3) | 222 |
| 7.2.2 | Tussen Eden en zondvloed: universaliteit van de zonde als verschrikking (Gen. 4:1-6:8) | 227 |
| 7.2.3 | Tussen zondvloed en roeping van Abraham: de zonde binnen de perken gehouden (Gen. 6:9-11:26) | 229 |
| 7.2.4 | Tijdens de verbondsvaders in Kanaän: zegen als tegenzet op de zonde (Gen. 11:27-50:26) | 230 |
| 7.2.5 | Tijdens Israëls verblijf in Egypte, verbondssluiting en reis naar Kanaän: zonde als levensgevaarlijke vijand (Exodus – Deuteronomium) | 233 |
| 7.2.6 | Tijdens Israëls bezit van het land Kanaän: vloek op de zonde gedemonstreerd (Jozua – Koningen) | 237 |
| 7.3 | Zonde in de Profetencanon: de profetische worsteling | 240 |
| 7.4 | Zonde in de Wijsheids canon: de benadering van de wijzen | 244 |
| 7.4.1 | Inleiding | 244 |
| 7.4.2 | Psalmen: zonde in een spiraal van vijf windingen overwonnen | 245 |
| 7.4.3 | De vier wijsheidsboeken: voorzichtigheid om de zonde juist in te schatten | 247 |
| 7.4.4 | Daniël: zonde en trouw op de proef | 249 |
| 7.4.5 | Ezra–Nehemia: zonden openbaar bestrijden en belijden | 250 |
| 7.5 | Samenvatting, verdieping en vooruitzicht van de zonde | 251 |
| 7.5.1 | Samenvatting en verdieping van de zonde | 251 |
| 7.5.2 | De doodslag op de zonde in het Nieuwe Testament | 254 |

8 De belofte van het zaad van de vrouw en de roeping van Abraham tot zegen voor alle volken 257

Siegbert Riecker

- | | | |
|-------|-----------------------------------------------------|-----|
| 8.1 | Inleiding | 257 |
| 8.2 | De Priester canon | 257 |
| 8.2.1 | De belofte van het zaad van de vrouw (Gen. 3:14-15) | 257 |

8.2.2	Gods roeping van Abraham tot zegen voor alle volken (Gen. 12:1-3)	260
8.2.3	De waarde van het menselijk geloof jegens de beloften van God voor het zaad	262
8.2.4	Het koninkrijk en het priesterschap: ontluiking op vijf niveaus	266
8.2.5	Het geloof in de koninklijke ster en de betrouwbare rots (Exodus – Numeri en Deuteronomium)	267
8.2.6	Het geloof in het licht van David als handvest van de mensheid (Samuël en Koningen)	268
8.3	De Profetencanon	269
8.3.1	Het geloof in de rechtvaardige telg en de goede herder (Jeremia en Ezechiël)	269
8.3.2	Het geloof in de zoon van de maagd, de steen des aanstoots en de lijdende knecht (Jesaja)	271
8.3.3	Het geloof in de heerser uit Betlehem en de doorboorde herder (de twaalf Kleine Profeten)	273
8.4	De Wijsheidscanon	275
8.4.1	Het geloof in de Zoon van God en de priester-koning (Ruth en Psalter)	275
8.4.2	Het geloof in de bemiddelende Losser (Job)	277
8.4.3	Het geloof in de Mensenzoon en de tweede Messias (Daniël)	277
8.5	Samenvatting en thematische verdieping	278
8.5.1	Samenvatting	278
8.5.2	De relaties tussen de religies van Israël en de volken	279
8.5.3	Zegen en vloek als uitwerking van de verbondsrelatie (gezondheid, ziekte)	281
8.5.4	Zegen en vloek in de relatie tussen Israël en de volken (isolering, wraak, ban, toekomstig heil)	282
8.5.5	Relatie met het Nieuwe Testament	284
9	De eredienst voor God en het wonen van JHWH te midden van Israël	287
	<i>Eveline van Staalduine-Sulman</i>	
9.1	Inleiding	287
9.2	De Priesterconon	288
9.2.1	Genesis: wandelen met God	289
9.2.2	Exodus, Leviticus, Numeri: heiligheid	293

9.2.3	Deuteronomium: één, van harte en sociaal	300
9.2.4	Jozua-Rechters: één God	303
9.2.5	Samuël-Koningen: een vaste tempelcultus	305
9.3	De Profetencanon	308
9.3.1	Jeremia, Hosea, Joël en Amos: één God	308
9.3.2	Ezechiël: omwille van Gods heilige Naam	311
9.3.3	Jesaja, Micha en Sefanja: de ander recht doen	312
9.3.4	Haggai, Zacharia, Maleachi: God op de eerste plaats	313
9.4	De Wijsheidscanon	314
9.4.1	Psalmen: beleving van de liturgie	314
9.4.2	Wijsheid: buiten de cultus	318
9.4.3	Daniël, Ezra en Nehemia: schuldbelijdenis en herstel	318
9.4.4	Kronieken: de cultus herijkt	319
9.5	Samenvatting en verdieping	320
9.5.1	Van begin tot eind	320
9.5.2	Rode draden	321
9.5.3	Naar het Nieuwe Testament	321
10	Het bezit van de aarde en het land Kanaän	325
	<i>Mart-Jan Paul</i>	
10.1	Inleiding	325
10.2	Priestercanon	326
10.2.1	De aarde en de tuin in Eden	326
10.2.2	De zondvloed en een nieuw begin	328
10.2.3	De belofte van het land Kanaän aan Abraham en zijn nageslacht	329
10.2.4	Het land in de wetgeving	331
10.2.5	De omvang van het beloofde land Kanaän	334
10.2.6	De verovering van Kanaän, het wonen daarin en het verlies daarvan	337
10.2.7	Omgang met vreemdelingen	339
10.3	Profetencanon	340
10.3.1	Jeremia	340
10.3.2	Ezechiël	341
10.3.3	Jesaja	343
10.3.4	Jona, Sefanja, Zacharia en Maleachi	345
10.4	Wijsheidscanon	346
10.4.1	Ruth	346
10.4.2	Psalmen	347
10.4.3	Wijsheidsboeken	348

10.4.4	Klaagliederen en Daniël	349
10.4.5	Ester en Ezra-Nehemia	350
10.4.6	Kronieken	350
10.5	Samenvatting en verdieping	351
10.5.1	De aarde	351
10.5.2	Het land Kanaän	352
10.5.3	Jeruzalem	352
10.5.4	De aarde en het land Kanaän	353
10.5.5	Het land en het Joodse volk	354
10.5.6	De aarde, het land en Jeruzalem in het Nieuwe Testament	355

DEEL IV DE BEWEGING VAN HET OUDE NAAR HET NIEUWE TESTAMENT

11	Ontwikkelingen tussen het Oude en het Nieuwe Testament	360
	<i>Geert W. Lorein</i>	
	Lijst met afkortingen	360
11.1	Situering	361
11.1.1	Afbakening – bronnen	361
11.1.2	Politiek-militaire situatie	362
11.1.3	Sociaal-economische situatie	362
11.1.4	Religieuze situatie	363
11.2	Theologie	367
11.2.1	Godsbeeld	367
11.2.2	Schepping	369
11.2.3	Mensbeeld	370
11.2.4	Zonde en ethiek	372
11.2.5	Belofte en geloof	375
11.2.6	Verhouding tot andere volken	378
11.2.7	Messias	379
11.2.8	Eredienst	382
11.2.9	Land	384
11.3	Slotopmerking	385

12 Het Nieuwe Testament als voortzetting en voltooiing van het Oude Testament	387
<i>Mart-Jan Paul</i>	
12.1 Inleiding	387
12.2 Een structureel canonieke benadering	388
12.2.1 De opbouw van de canon van het Oude en Nieuwe Testament	388
12.2.2 De <i>tôledôt</i> in Genesis en latere boeken	392
12.3 Continuïteit en discontinuïteit	392
12.3.1 Voortgaande beloften en vervulling	392
12.3.2 De termen Oude en Nieuwe Testament	395
12.3.3 Het NT over de continuïteit met het OT	398
12.3.4 Bezwaren tegen deze continuïteit	400
12.3.5 Het OT in de loop van de kerkgeschiedenis	401
12.4 Een thematisch-theologische benadering	402
12.4.1 De schepping door God	402
12.4.2 De wegen van God: zijn wil, geboden en Wet	403
12.4.3 De zonde: oorsprong en verwoesting, genezing en overwinning	405
12.4.4 De belofte van het zaad van de vrouw en de roeping van Abraham tot zegen voor alle volken	406
12.4.5 De eredienst voor God en het wonen van JHWH te midden van Israël	408
12.4.6 Het bezit van de aarde – het land Kanaän	410
12.5 Samenvatting	411
Register van behandelde bijbelteksten	413
Literatuurlijst	417
Personalía van auteurs	437



DEEL I

**Inleiding:
Geschiedenis en
methodiek**

HOOFDSTUK 1

Een korte geschiedenis van de discipline van de theologie van het Oude Testament

Julius Steinberg

Hoe kan de theologie van het Oude Testament zich ‘doelmatig en organisch’¹ ontwikkelen?

Door de eeuwen heen hebben theologen deze vraag heel verschillend beantwoord. Wie een blik op de geschiedenis van deze discipline werpt, ervaart niet alleen een stimulans door het brede spectrum aan ontwerpen, maar scherpt ook zijn bewustzijn voor de fundamentele methodische en inhoudelijke uitdagingen van deze taak.

In paragraaf 1.1 wordt de historische ontwikkeling van de discipline van de theologie van het Oude Testament (‘theologie OT’) geschetst, waarbij de nadruk ligt op de perspectieven met betrekking tot de geestesgeschiedenis. Aansluitend worden in paragraaf 1.2 de verschillende benaderingen van de twintigste en eenentwintigste eeuw voorgesteld. Het overzicht sluit in paragraaf 1.3 met een korte methodische evaluatie.

1.1 Ontwikkelingslijnen van de theologie Oude Testament vanaf de zestiende eeuw

Waar kan de historische beschrijving op een zinvolle manier beginnen?² De keuze hangt af van wat men onder het begrip theologie OT verstaat. Het is allereerst een deelgebied van de ‘bijbelse theologie’. Dat laatste begrip kan op twee manieren opgevat worden. Het betekent een theologisch leersysteem dat zijn wortels in de Schrift heeft, of het is de

1 G. von Rad, 1963, 402.

2 Onderzoeksoverzichten: W. Brueggemann, 1997, 1-114; J. Barr, 1999; E. Martens, 1996; R. Clements, 1992; G. Hasel, 1991; H. Reventlow, 1987; H. Reventlow, 1982; J. Hayes en F. Prussner, 1985; H.-J. Kraus, 1970; R. Laurin, 1970.

leer die in de Bijbel zelf naar voren komt. Hier gaan wij uit van de tweede benadering. Dit betekent dat de theologie OT de wens heeft om de in het Oude Testament beschikbare geloofsopvattingen en theologische inhouden te doordringen en te ontvouwen.³

Deze wens wordt voor het eerst tastbaar in de uiteenzetting met een traditionele, filosofisch beïnvloede dogmatiek in de Reformatie van de zestiende eeuw.

1.1.1 De reformatietijd en het ‘sola scriptura’

Met het principe ‘alleen de Schrift’ (*sola scriptura*) en met de regel dat de Schrift zichzelf uitlegt (*sui ipsius interpretes*) wil Martin Luther de uitleg van de Bijbel bevrijden van de traditionele, scholastieke theologie en van de richtlijnen van de kerkelijke concilies. De goddelijke openbaring in de Schrift mag niet door menselijke categorieën van interpretatie beperkt of zelfs daarmee verwisseld worden.⁴

Een bijbelse theologie in eigenlijke zin verschijnt in de reformatietijd echter niet. Opmerkelijk is in deze context echter de theologische geloofsleer (de *Institutio Christianae Religionis*) van Johannes Calvijn. Calvijn gaat geen concurrentie aan met de middeleeuwse scholastieke systemen, maar hij spreekt in zijn woord vooraf de wens uit dat zijn werk ‘een sleutel en een deur tot een goed en recht begrip van de Heilige Schrift’ is. De lezer moet dus niet geïntroduceerd worden in een geloofssysteem, maar in het rechte begrip van de Schrift zelf.⁵

Pas een eeuw na de Reformatie verschijnen de eerste boeken met de titel ‘bijbelse theologie’. Ze zijn afkomstig uit de kringen van de protestantse orthodoxie. Bijbelse theologie wordt hier voor de eerste keer als een eigen taakstelling waargenomen, als een hulpwetenschap voor de dogmatiek. De werkwijze is ‘bijbels’ omdat men ernaar streeft het dogmatisch systeem met bijbelse vindplaatsen (zgn. *dicta probantia*) vast te leggen, die zonder onderscheid uit het OT en het NT genomen worden. Tegenover Luthers eisen is dit echter als een achteruitgang te bestempen. Wellicht is de beoordeling van Brueggemann correct dat de tijd nog niet rijp was om zich helemaal in te laten met de eigenheid van het Oude Testament. En dat men daardoor nog steeds teruggreep op de dogmatiek als controlekader. In ieder geval werd het ‘sola scriptura’ in de periode na de Reformatie verkondigd, maar de inhoudelijke impuls dwaalde af en

3 G. Hasel, 1991, 11. Zie ook J. Steinberg, 2007, 13-20.

4 G. Hasel, 1991, 10; W. Brueggemann, 1997, 2.

5 In het Nederlands: *Institutie*, vertaald door C.A. de Niet. Houten: Den Hertog, 2009.

de theologie verstarde in het dogmatische systeem.⁶

In die ontwikkeling van de lutherse orthodoxie vormt het Duitse piëtisme een tegenbeweging. Zo roept de vader van het piëtisme, Philipp Jacob Spener, in zijn werk *Pia Desideria* van 1675, op tot een bijbelse theologie. Enige theologische werken van die tijd nemen zijn wensen voorzichtig op.⁷ Een veel grotere impuls ontwikkelt zich pas in de context van de Verlichting.

1.1.2 De tijd van de Verlichting en het rationalisme

De grote intellectuele omkeer van de Verlichting had ook een beslissende invloed op de ontwikkeling van de theologie als wetenschap. Het rationalisme van Descartes en van Immanuel Kant maakt het autonome verstand tot maatstaf en hoofdbron van kennis. In het empirisme van John Locke wordt kennis voor het individu toegankelijk door observatie en experiment. Het nieuwe denken leidt ertoe dat niet alleen het gezag van de overgeleverde kerkelijke leerstellingen in twijfel getrokken wordt, maar ook het gezag van de Bijbel. De Bijbel geldt nu niet meer vanzelfsprekend als hoogste maatstaf voor de evaluatie van ons weten, maar wordt zelf met maatstaven van de nieuwe wetenschappelijke methoden gemeten.⁸

Dit gebeurt door de theoloog en rationalist Johann Salomo Semler in zijn toenmalige, baanbrekende werk *Abhandlung von freier Untersuchung des Canon* (1771-1775). Semler benadrukt het willekeurige historische ontstaan van de canon en de grote verschillen tussen de afzonderlijke bijbelboeken en wil deze als historische bronnen uitleggen. Zijn bedoeling is om het eigenlijke Woord van God uit de historisch overgeleverde werken los te pellen. Hij wijst zodoende de inspiratie niet in haar geheel af, maar wel de klassiek protestantse gelijkstelling van ‘Woord van God’ en ‘Heilige Schrift’.⁹

Gelijktijdig met het werk van Semler verschijnt de vierdelige ‘bijbelse theologie’ van Gotthilf Traugott Zachariä,¹⁰ die een belangrijke stap zet in de richting van een scheiding van bijbelse theologie en dogmatiek. Het is zijn verlangen om een overzicht van de christelijke leer te ontwikkelen dat gebaseerd is op zorgvuldig exegetisch werk. Daarbij wil hij

6 G. Hasel, 1991, 11v; W. Brueggemann, 1997, 5.

7 Informatie bij G. Hasel, 1991, 12.

8 W. Brueggemann, 1997, 7-10.

9 Vgl. G. Hasel, 1991, 14.

10 Gotthilf Traugott Zachariä, *Biblische Theologie oder Untersuchung des biblischen Grundes der vornehmsten theologischen Lehren* (Göttingen en Kiel, 1771-1775); vgl. G. Hasel, 1991, 14v.

rekening houden met het feit dat elk bijbelboek zijn eigen tijd, plaats en doelstelling heeft. Tegelijk houdt Zachariä vast aan de inspiratie van de Schrift en plaatst daarmee een ander accent dan Semler.

In zekere zin kan 30 maart 1787 gezien worden als het geboorteuur van de bijbelse theologie als een historische discipline. Op deze dag houdt Johann Philipp Gabler aan de universiteit van Altdorf zijn inaugurele lezing, waarin hij de taakgebieden van de bijbelse theologie en van de dogmatische theologie methodisch van elkaar afgrenst.¹¹ Terwijl de dogmatische theologie naar zijn mening een filosofisch en didactisch karakter bezit, behoort de bijbelse theologie uitsluitend descriptief, inductief en historisch te werken.

- De bijbelse theologie moet *descriptief* te werk gaan, dus de uitspraken van de bijbelteksten beschrijvend weergeven. Volgens Gabler kan daarbij de inspiratie niet meegenomen worden, omdat de Geest van God het eigenlijke denken van de betrokken schrijver niet uitschakelde. Wat telt, is niet de goddelijke autoriteit, maar wat de bijbelschrijvers dachten. Dit staat in tegenstelling tot een *prescriptieve* of didactische handelwijze, waarbij de bijbelgedeelten rechtstreeks ter onderbouwing van de gangbare christelijke leer gebruikt worden.
- De bijbelse theologie moet *inductief* te werk gaan door de verschillende opvattingen van de afzonderlijke schrijvers zorgvuldig te analyseren en met elkaar te vergelijken. Daar staat een *deductieve* of filosofisch gevormde benadering tegenover, die een enkele tekst slechts beschouwt met het oog op van buitenaf gegeven dominerende denkstructuren.
- De bijbels theoloog moet *historisch* te werk gaan door de verschillende tijdsperiodes van de oude en de nieuwe religie zorgvuldig te onderscheiden. Het is zijn opgave te toetsen welke van de bijbelse uitspraken ook voor de christelijke leerstellingen van vandaag gelden en welke daarentegen geen betekenis meer hebben. Met deze benadering vraagt Gabler ook om een scheiding tussen de theologie van het OT en van het NT.

11 De titel van zijn lezing luidt: 'Oratio de iusto discrimine theologiae biblicae et dogmaticae regundisque recte utriusque finibus' ('Lezing over de correcte onderscheiding tussen bijbelse en dogmatische theologie en de juiste definitie van hun respectievelijke doelen'). De lezing werd postuum uitgegeven door zijn beide zonen in: Theodor A. Gabler en Johann G. Gabler, red., *Kleinere Theologische Schriften*, deel 2, Ulm, 1831, 179-198.

Gablers programma weerspiegelt natuurlijk de geest van zijn tijd. En de verschillende onderwerpen die door hem zijn aangesneden, worden tot vandaag bediscussieerd. Toch kan gezegd worden dat met Gabler de richting vastgelegd is, waarin de bijbelse theologie zich sindsdien als historische discipline beweegt.¹²

De eerste consequent historisch-kritisch uitgevoerde bijbelse theologie in overeenstemming met Gablers gedachten komt van Georg Lorenz Bauer, die tijdelijk eveneens in Altdorf onderwees. Het werk verschijnt in twee aparte delen voor het OT (1796) en het NT (1800-1802). Bauer is een leerling van Eichhorn en gebruikt bij de eerste bijbelboeken diens model van bronnensplitsing, die tegenwoordig onder de benaming 'oudere oorkondenhypothese' bekend is. Als hoofdindeling dient bij Bauer het raster 'theologie', 'antropologie' en 'christologie', wat een zekere afhankelijkheid van het traditionele systeem van dogmatiek laat zien.¹³

1.1.3 De negentiende eeuw en de ontwikkelingsgedachte

Terwijl het rationalisme van de zeventiende en achttiende eeuw in zekere zin door middel van het *verstand* op zoek gaat naar de absolute waarheid, ontstaat aan het einde van de achttiende en vooral in de negentiende eeuw een visie die het bestaande vooral vanuit zijn *historische ontwikkeling* wil begrijpen. De geschiedenis en de koersen van de geschiedenis worden tot allesverklarende sleutels gemaakt. In de eerste fase van deze nieuwere ontwikkeling zijn het filosofisch georiënteerde ontwerpen van de geschiedenis die op het OT toegepast worden.¹⁴ Zo schrijft Wilhelm M.L. de Wette, een leerling van Gabler, in zijn *Religionslehre* van 1813:

Aangezien in de geschiedenis alles voorwaardelijk is, en wat ontstaat op het voorafgaande rust, zo beoordelen we een religieuze verschijning in de geschiedenis alleen dan juist, indien we vermelden in welke mate de tijdsvorming daardoor verheven en overschreden is geworden. En op deze geschiedkundige visie worden de ware, levendige religieuze visie en de erkenning van een goddelijke openbaring gegrond. De innerlijke kracht en het nut, niet de uiterlijke verschijning bestemt de waarde.¹⁵

12 Aldaar, 16v.

13 Aldaar, 17.

14 W. Brueggemann, 1997, 10-12.

15 De volledige titel luidt: *Biblische Dogmatik Alten und Neuen Testaments. Oder kritische Darstellung der Religionslehre des Hebraismus, des Judenthums und Urchristenthums*. De volgende citaten komen uit de 3^e editie van 1831, volgens H.-J. Kraus, 1970, 70-78.

Religie moet dus volgens De Wette tegen de historische achtergrond in haar historische ontwikkeling begrepen worden. Pas dan kan de eigenlijke theologische leerstelling eruit gehaald worden. Bij De Wette dient de historisch-kritische analyse alleen als een hulpmiddel en wordt de eigenlijke formulering van de theologische leer sterk door de filosofische gedachtenvoeringen geleid. Zo deelt De Wette de geschiedenis van de religie op in drie fasen: hebraïsme, jodendom en christendom. Hij probeert de belangrijkste leerstellingen en principes van de drie fasen aan te wijzen en beschrijft de ontwikkeling in haar geheel als een opgaande lijn. Kraus geeft als commentaar op het resultaat: 'De pogingen van geschiedkundige en literaire differentiëring (...) verzwakken zeer snel; ze worden opgevangen in leercategorieën en onderverdelingen, algemene beschrijvingen en omvattende bepalingen.'¹⁶

Een ander voorbeeld voor deze denkwijze is het werk van Wilhelm Vatke, *Die Religion des Alten Testaments* (1835), die in veel opzichten door de filosofie van Hegel beïnvloed is. Zo betekent godsdienst voor Vatke de 'bemiddeling van de oneindige geest', een proces waarbij de 'oneindige inhoud de momenten van algemeenheid, bijzonderheid en apartheid doorloopt en zich daardoor tot geestelijke levendigheid ontwikkelt'.¹⁷ Vatke schetst de geschiedenis van godsdienst als een logisch vooruitgaand proces. Als dominerend ontwikkelingsprincipe gelden daarbij de drie stappen van Hegel: these, antithese en synthese. De *these* is een premozaïsche 'natuurlijke' religie en de *antithese* de 'geestelijke' religie, namelijk de 'Jehovadienst', die tegenover de natuurlijke religie staat en toch nog enkele elementen uit haar opneemt. Ten slotte geldt als *synthese* de absolute of universele religie, waaronder het christendom te verstaan is.

Midden in de negentiende eeuw ontwikkelt zich een sterke conservatieve reactie tegen de rationalistische en filosofische ontwerpen van die tijd. Opvallend daarbij is de *Theologie van het Oude Testament* van Gustav Friedrich Oehler (1874). Als kind van zijn tijd zoekt ook hij naar een geschiedkundige principe van godsdienst. Hij vindt deze echter niet in de filosofie, maar in de 'goddelijke heilseconomie', in de zich ontvouwende heilsgeschiedenis, in spanningsbogen vanaf de schepping van de wereld tot en met haar voleinding. Oehler definieert ook de verhouding van het Oude en Nieuwe Testament vanuit zijn heilsgeschiedkundige beschouwing.¹⁸

¹⁶ Kraus, 78.

¹⁷ W. Vatke, *Die Religion des Alten Testaments*, deel 1, 19.

¹⁸ Naar G. Hasel, 1991, 20v en H.-J. Kraus, 1970, 99-106.

Pas met het invloedrijke werk van Julius Wellhausen¹⁹ bereikt de godsdiensthistorische denkwijze haar volle doorbraak. Wellhausen vertegenwoordigt geen geschiedfilosofie in de betekenis dat de geschiedenis als een zinvolle ontwikkeling naar een doel gezien wordt. Zijn verlangen is veeleer een louter godsdiensthistorische beschouwing die geen enkele normatieve uitspraak meer maakt met betrekking tot het christelijk geloof. Hij ontwikkelt het bekende model van de Israëlitische godsdienstgeschiedenis dat hier slechts kort met de steekwoorden 'nomadenreligie – boerenreligie – profetenreligie – priesterreligie' getypeerd wordt. Daarmee maakt hij gelijktijdig de 'nieuwere bronnensplitsing' van Graf en Kuenen populair, volgens wie de Pentateuch uit de vier bronnen Jehovist, Elohist, Deuteronomist en Priesterschrift samengesteld zijn.

Brueggemann wijst erop dat de godsdiensthistorische benadering niet zo objectief is als die lijkt.²⁰ Dat Wellhausen de vroege nomaden- en boerenreligie als natuurlijk en onbedorven beoordeelt, is een opvatting die door de tijdgeest van de Romantiek beïnvloed is. Datzelfde geldt voor de hoge waardering van de profeten volgens het beeld van het romantische genie. Op grond hiervan devalueerde Wellhausen de priesterlijke elementen en dateerde hij die ook laat in de geschiedenis, als een verstarring van de godsdienst in formaliteiten. Het is interessant dat Wellhausen ook over zijn ervaring schrijft dat hij zich zeer aangetrokken voelde tot de vertellingen van de koningentijd en de profeten. Bij het doornemen van de Tora wachtte hij vergeefs op verlichting. Hij kon de beide werelden niet met elkaar verbinden. Als hij van de late datering van de wet volgens K.H. Graf hoort, is hij voor deze zienswijze gewonnen, 'bijna nog zonder de motivatie van zijn hypothese te kennen.'²¹ Al met al zegt het historische model van Wellhausen daarmee mogelijkwijze meer over de auteur en zijn tijd dan over het oude Israël. Dat Wellhausen zich inspant voor een zorgvuldige historische argumentatie is desalniettemin duidelijk.

Principieel gezien: de aanhangers van de Verlichting passen het verlangen toe om de schriftuitleg van het kerkelijke leergezag te bevrijden. Dat gebeurt uiteindelijk op zo'n manier dat die opnieuw aan een andere 'metageschiedenis' ondergeschikt wordt, namelijk aan die van de Verlichting. Objectivisme en historisme leiden uiteindelijk daartoe dat het vermogen om theologische uitspraken te doen geheel verloren dreigt te

19 J. Wellhausen, *Geschichte Israels* (Berlijn 1878), deel 1; in latere edities *Prolegomena zur Geschichte Israels*.

20 W. Brueggemann, 1997, 13.

21 J. Wellhausen, 3v. Voor verdere discussie zie M.J. Paul, 1988, 229-241.

gaan. Als gevolg van deze ontwikkelingen wordt de oudtestamentische theologie ongeveer vier decennia lang volledig door de godsdienstgeschiedenis verdrongen.²²

1.1.4 *Het herleven van de theologie OT na de Eerste Wereldoorlog*

De Eerste Wereldoorlog droeg ertoe bij dat het vooruitgangsgeloof en het vertrouwen op de mogelijkheden van mensen aan het wankelen werden gebracht. Bij het zien van de crisis voelt Karl Barth een grote ontevredenheid over de rationalistische antwoorden van de oude liberale theologie. In zijn commentaar op de Romeinenbrief (1919) introduceert hij in de discussie de categorie ‘openbaring’. De taak van theologie kan niet volledig door de methoden van het autonoom verstand beoefend worden. Dus schrijft hij: ‘Jesus als de Christus is het voor ons onbekende terrein, dat het voor ons bekende loodrecht van boven doorklieft.’²³ De spanning tussen het historisch descriptieve en het theologisch normatieve dat in de negentiende eeuw ten gunste van de eerste richting opgelost werd, wordt door Barth in alle hevigheid opnieuw geformuleerd: ‘We moeten als theologen over God spreken. We zijn echter mensen en kunnen als zodanig niet over God spreken. We moeten beide, ons moeten en ons niet-kunnen, beseffen en juist daarmee God de eer geven.’²⁴

De betekenis van deze doelstelling is voor de oudtestamentische theologie van de twintigste eeuw nauwelijks te overschatten. In de jaren twintig worden onder de oudtestamentici de debatten over de verhouding van godsdienstgeschiedenis en oudtestamentische theologie opnieuw gevoerd. Vanaf de jaren dertig verschijnen in snelle opeenvolging een hele rij theologieën OT. Daarmee begint het ‘gouden tijdperk’ dat tot heden aanhoudt.²⁵ Sinds 1930 zijn in elk decennium diverse complete ontwerpen verschenen. Typerend daarbij is een toenemend pluralisme van concepten, die hier naast elkaar bestaan. Nieuw zijn bijvoorbeeld de canonieke ontwerpen sinds de jaren zeventig, zoals van Brevard Childs en Rolf Rendtorff, maar ook postmoderne, taal- of ‘story’gerelateerde benaderingen zoals die van Walter Brueggemann en John Goldingay.

22 W. Brueggemann, 1997, 14; G. Hasel, 1991, 23v.

23 Karl Barth, *Römerbrief*, 5^{de} editie, München: Kaiser, 1926, 6.

24 Karl Barth, ‘Das Wort Gottes als Aufgabe der Theologie’, *ChrW* 36 (1922) 858-873; opnieuw uitgegeven in: Karl Barth, *Das Wort Gottes und die Theologie: Gesammelte Vorträge*, München, 1925, 156-178.

25 W. Brueggemann, 1997, 18; G. Hasel, 1991, 26.

Dit handboek over het Oude Testament biedt een heldere kijk op de hoofdlijnen van Gods openbaring en maakt de samenhang tussen en de strekking van de bijbelboeken duidelijk.

Het eerste deel geeft een overzicht van de wetenschappelijke stand van zaken, deel 2 reikt een eigen methodiek aan om deze boodschap te ontwikkelen, waarbij de opbouw van de Hebreeuwse Bijbel het uitgangspunt is. Het vertrekpunt ligt in de thema's die in Genesis al aanwezig zijn en die in de gehele canon terugkomen. Deel 3 bevat een uitwerking van deze thema's, waaronder schepping, zonde, genade, verbond, Gods wil, eredienst en de relatie tussen Israël en de volken. Deel 4 trekt de lijnen door naar de intertestamentaire periode en het Nieuwe Testament.

Aan dit Nederlandstalige handboek werkten negen oudtestamentici uit Nederland, België, Duitsland en de Verenigde Staten mee. Naast de redacteurs Hendrik Koorevaar en Mart-Jan Paul zijn dat Walter Hilbrands, Herbert Klement, Geert Lorein, Creig Marlowe, Siegbert Riecker, Eveline van Stalduine en Julius Steinberg.

**Wat zijn de hoofdlijnen van het Oude Testament?
Dit handboek biedt een overzicht van de internationale discussies en behandelt de vraag naar de centrale boodschap en onderlinge samenhang van het Oude Testament.**

